

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Проблеми філософії права»

обов'язкових компонент освітньої програми

третього (освітньо-наукового/освітньо-творчого) рівня

вищої освіти

за темою «Проблеми онтології права»

081 Право (правозастосування)

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2021 _№ 83

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
(протокол від 18.08.2023 р. № 8)

Розробники:

1. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, доктор юридичних наук, професор Кириченко В. Є.
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент Головка Б. Г.
3. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент Зайцев Л. О.

Рецензенти:

1. Професор кафедри міжнародного та європейського права юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор Гавриленко О.А.
2. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету №1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент Логвиненко І.А.

План лекції

- 1. Вирішення проблеми буття права в руслі легістської, онтологічної та лібертарно-юридичної концепцій праворозуміння.**
- 2. Онтологічні основи соціально-правової реальності.**
- 3. Право в системі нормативно-ціннісних основ буття.**
- 4. Структура правової реальності: правові установи, правові відносини, правова свідомість.**
- 5. Природне і позитивне право як основні елементи правової реальності.**

Рекомендована література:

Основна:

1. Захарцев, С.І. Філософія і теорія права: монографія : / С.І. Захарцев. - Харків : Панов, 2015. - 256 с.
2. Марченко О. В. Філософія права : навч. посібник / Марченко О. В. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 304 с.
3. Нерсисянц В. С. Философия права [Текст] : учебник для студ. вузов, обучающихся по юрид. спец. / В. С. Нерсисянц ; Институт государства и права РАН, Академический правовой ун-т. - М. : НОРМА, 2008. - 648 с.
4. Рабінович П. М. Філософія права [Текст] : навч. посіб. в 5-ти ч. для студ. юрид. вищих навч. закладів / П. М. Рабінович. Ч. 1-2 : Філософія права як наука. Гносеологія права. - Львів : Галиц. друкар, 2014. - 232 с.
5. Розин В.М. Генезис права: методологический и культурологический анализ. – М.: NOTA BENE Медиа Трейд Компания, 2003. – 336 с.
6. Сливка С. С. Проблеми філософії права [Текст] : навч. посіб. / С. С. Сливка ; Нац. ун-т «Львів. Політехніка», Навч.-наук. ін-т права і психології. - 2-е вид., перероб. і доп. - Харків : Право, 2015. - 192 с.
7. Філософія права [Текст] : навч. посібник / О. О. Бандура [та ін.] ; ред. М. В. Костицький, Б. Ф. Чміль ; Національна академія внутрішніх справ України. - К. : Юрінком Інтер, 2000. - 336 с.
8. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. : затверджено МОН України / О.Г. Данильян, О.П. Дзюбань, С.І. Максимов та ін. - Х. : Право, 2014. - 208 с.
9. Циппеліус Р. Філософія права : підручник : пер. з нім. / Р. Циппеліус. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.
10. Философия права : хрестоматия : учеб. пособие : рекомендовано МОН України / под ред. Н.И. Панова. - К. : Ин Юре, 2002. - 692 с.

Додаткова:

1. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: Підручник для юрид. спец-тей вищих навч. закладів. - К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. - 472 с.
2. Костицький М.В. Філософія права як наука і навчальна дисципліна. / Проблеми філософії права. 2003. Т. 1. - С.17-21.
3. Кузнецов В. І. Філософія права. Історія та сучасність: навч. посібник. — К.: ВД „Стилос”: ПЦ „Фоліант”, 2003. — 382 с.
4. Нерсисянц В.С. Філософія права: Учебник для вузов. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Норма, 2006. - 848 с.
5. Пате́й-Братасюк М. Філософія права: Навчальний посібник. - Тернопіль: "Видавництво Астон", 2006. - 344 с.
6. Рабінович С.П. Взаємозв'язки природного та позитивного права: методологічні засади дослідження. / Проблеми філософії права. 2008-2009. - Т. VI-VII. - С.64-72.
7. Ричков М.О. Філософія права (дискусії під час занять) Електронний ресурс.- <http://ikt.at.ua/load/9-1-0-79>

Інформаційні ресурси в Інтернеті

8. Мультимедійний посібник «Філософія права» [Електронний ресурс]. URL: http://www.naiau.kiev.ua/books/mnp_fil_prava/Files/media.htm
9. Перелік основних довідників тематичних ресурсів з філософії у комп'ютерній мережі INTERNET [Електронний ресурс]. URL: <http://www.philosophy.ru/linux/linx1.html>
10. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. : затверджено МОН України / О.Г. Данильян, О.П. Дзобань, С.І. Максимов та ін. — Х.: Право, 2014.-208 с. [Електронний ресурс]. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/2/001start.htm
11. Матеріали з навчального предмету «Філософія права» [Електронний ресурс]. URL: <http://textbooks.net.ua/content/category/26/76/32/>
12. Психологическая библиотека Киевского Фонда содействия развитию психической культуры / Раздел Философия [Електронний ресурс]. URL: <http://www.psylib.org.ua/books/index.htm#fil>

Текст лекції

1. Вирішення проблеми буття права в руслі легістської, онтологічної та лібертарно-юридичної концепцій праворозуміння.

Онтологія (від грець. онтос — суще, буття, логос — вчення) — це вчення про буття. Головними поняттями онтології є категорії буття і небуття, які охоплюють природу, суспільство, людину, культуру.

Онтологія права — це вчення про буття права.

Основним питанням онтології права є питання — що є права?

Розв'язання цього питання тісно пов'язане з проблематикою правової гносеології (основне питання гносеології права — як пізнається право?) та правової аксіології (в чому цінність права?).

Проблеми правової онтології можна розв'язувати з урахуванням різних концепцій праворозуміння, зокрема легістського, природньоправового, лібертарно-юридичного типів праворозуміння (так розробляв онтологію права В.Нерсисянц)

Відповідно, оформилися:

легістська онтологія права,

природньоправова онтологія права,

лібертарно-юридична онтологія права.

Легістська онтологія права

Легістського праворозуміння притримувалися позитивісти І.Бентам, Г.Кельзен, представник аналітичної юриспруденції Дж.Остін, російський дореволюційний юрист В.Д.Катков.

Пригадаємо, згідно легістського праворозуміння, не існує об'єктивної правової сутності, яка знаходиться поза суб'єктивною волею законодавця. Природа права ховається у велінні влади.

Таке розуміння права призводить до ототожнення права і закону.

Для легістів (позитивістів і неопозитивістів) буття права — це існування емпірично-реального явища (позитивного), тобто певного феномену офіційно-владного характеру, що являє собою текст відповідного офіційного документу, який трактується (розуміється і інтерпретується) в якості нормативно-правового акту і джерела права. В зв'язку з цим легісти надзвичайно велику увагу приділяли юридично-догматичному аналізу тексту правових актів з позицій лінгвістики і герменевтики (теорії тлумачення текстів).

Все решта, що виходить за межі тексту правового акту для легістів є чимось метафізичним, нереальним, неопозитивним. Такі поняття, ідеї, принципи, які не мають чітко визначеного змісту (як наприклад, сутність права,

ідеї права, природне право, невідчужувані права людини та ін.) - це обманні слова, мовні ілюзії, софізми. Так, Г. Кельзен розробляв “чисте” вчення про право, направлене на “очищення” мови юриспруденції від оманних слів. А В.Д. Катков спробував реформувати юриспруденцію за допомогою “загального мовознавства”. Навіть пропонував взагалі відмовитися від слова “право” і користуватися замість нього словом “закон”, оскільки, як стверджував він, в “реальності немає особливого явища “право”.

Природноправова онтологія.

Згідно юснатуралізму, право являє собою певне ідеальне правове начало, яке існує саме по собі, без його зовнішнього вираження у вигляді загальнообов'язкового явища (закону). І мова тут йде про природне право.

Представники юснатуралізму розійшлися в думках про природу ідеального правового начала. Для одних воно послано Богом (теологічні концепції), для інших — від природи (теорія природного права), ще інших — його першоджерело є розум (неокантіанство) тощо.

В кінцевому рахунку для юснатуралістів права людини на життя, свободу та власність вважаються такими, що “видані” людині розумом, природою та Богом і з'являються разом із появою людини на світ, а тому оголошені невідчужуваними. (В позитивному праві ці права вважаються “виданими” людині державою в тій мірі і в тому порядку, в якому держава вважає за потрібне їх “видати”. Держава, якщо вважає за потрібне, може їх і відібрати).

Лібертарно-юридична онтологія.

Лібертарно-юридична онтологія направлена подолати односторонність легістської та юснатуралістичної онтології.

Правовий закон є, насправді, формою буття права. Однак правовий закон не є просто одукоментоване владне веління, загальнообов'язкове явище у вигляді закону, позитивного права. Правовий закон відображає всезагальну правову сутність (формальну рівність) і є формою зовнішнього вираження даної правової сутності.

Таким чином, в правовому законі співіснують правове явище (закон) і правова сутність (формальна рівність).

2. Онтологічні основи соціально-правової реальності.

Що ж являє собою буття з позиції філософської онтології?

Буття — одна з всезагальних філософських категорій. Евристичне значення таких широких понять, як “буття”, “небуття”, “реальність” та ін.,

полягає в тому, що вони через загальне дозволяють зрозуміти і пізнати конкретне, одиничне. Тобто, буття — це щось існуюче, те, що є, а протистоїть буттю небуття — як щось, чого немає.

Що ж означає буття? Бути? Не бути?

Буття підкоряється певній логіці, що задається вихідними основами. Основа визначає характер і межі просторово-часового перебування речей, предметів, живих істот тощо.

Просторове перебування означає для речі, організму, суб'єкта будь-якої реалії:

по-перше, просто існувати, перебувати окремо від всього іншого;

по-друге, існувати поряд з усім іншим;

по-третє, існувати у взаємодії з іншими реаліями;

по-четверте, існувати в єдності з універсумом, світовим цілим.

Часове перебування означає перебувати в стані постійного розвитку, в динаміці. Адже світ у цілому та усі його окремі частини й елементи постійно змінюються. Вічний універсум складається з кінцевих (тих, що виникають і зникають, що з'являються з небуття і йдуть в небуття) речей, предметів, живих істот. Тобто, буття перебуває не в статиці, а в динаміці, як процес.

В ракурсі часового виміру буття можна виділити минуле буття — як те, що було колись, але зараз його немає; майбутнє буття — як те, що буде колись, але зараз його ще немає; теперішнє буття — як те, що існує тут і тепер, як актуальне буття, як суще, яке називається дійсністю.

Минуле, теперішнє і майбутнє буття в своїй єдності формує реальність, яка є сукупністю того, що існувало в минулому, існуючого і того, що може існувати в майбутньому у всіх сферах природи і суспільства.

Буття і реальність в цілому є всеохоплюючими поняттями, і фактично є синонімами. Тобто, буття є все, що є.

Однак буття поширюється не лише на світ неживих речей. Логіці буття підпорядковується і людський світ. Ту частину буття (реальності), яка втягнута в життя людини, називають життєвим світом.

Життєвий світ — це досить складна реальність. Вона включає повсякденну реальність та системний нормативно-оціночний світ.

Ту частину життєвого світу, де людина перебуває в системі різних явищ, пов'язаних з іншими людьми, називають повсякденною реальністю. Повсякденною реальністю для людини є, зокрема, прибирання квартири, купівля продуктів, приготування їжі, робота, навчання тощо.

Повсякденній реальності протиставляється системний нормативно-оціночний світ, який підпорядковує людину, диктує їй моральні, правові, політичні та інші правила і вимоги. Він регламентує життєвий світ людини

(адже з певного віку можна йти до школи, вступати до шлюбу, притягатися до кримінальної відповідальності, приймати участь у виборах органів влади та ін.) та вказує, як вести себе, зокрема, по відношенню до старших, жінок, тих, хто потребує допомоги.

Системний нормативно-оціночний світ в життєдіяльності людини є похідною від правової реальності. В зв'язку з цим постає питання, що ж являє собою правова реальність, іншими словами, буття права.

Введення в правознавство категорії “правова реальність” дозволяє розглядати право не просто в якості надбудованого явища (суспільного відношення, інституту, форми суспільної свідомості), а як особливий світ, автономну область людського буття, який має власну логіку і закономірності, з якими не можна не рахуватися.

В той же час необхідно врахувати специфічність онтології права, оскільки буття права — це “буття-необхідність”. Право — це сфера необхідного, тобто того, чого в звичному сенсі немає, але реальність якого, тим не менше, значима для людини. Буття права відрізняється від буття власне соціальних об'єктів тим, що буття права — це сфера необхідного, а буття соціуму — це сфера існуючого.

У вирішенні проблеми буття необхідно також з'ясувати онтологічні основи розмаїття форм суцього. Це допоможе нам розібратися і в проблемі розмаїття форм соціального буття.

Універсальною онтологічною основою різноманітних форм суцього є взаємодія протилежних начал або протиріччя.

Існує незліченна кількість пар протилежностей — світло і п'тьма, верх і низ, тверде і м'яке, чоловіче і жіноче, добро і зло, істина і неправда тощо. Подібні протиріччя виникають і вирішуються, щоб знову виникнути і шукати можливості вирішення. Вони присутні у всіх сферах космічного, природного, соціального і духовного буття. Протилежності можуть по-різному взаємодіяти. Характер взаємодії протилежностей визначає існування трьох головних буттєвих форм — хаосу (ентропії), порядку і гармонії.

Тобто, трьома головними буттєвими формами є хаос, порядок, гармонія.

Хаос — це відсутність структурності, розсіяність, безмірність. У міфології хаос зображений у вигляді аморфної, хиткої стихії. Однак, очевидно, що хаос або передуює порядку, або виникає в результаті руйнування існуючого порядку.

Порядок — це спосіб і форма існування організованих структур, внутрішньо врівноважених цілісностей.

Гармонія — це стан цілого, коли усі його елементи приходять у таке співвідношення один з одним, при якому система досягає високого ступеня

досконалості, функціональної ефективності і продуктивності. Тобто, гармонія — це не зовнішнє поєднання протилежностей, а їхнє злиття в конкретну, органічну тотожність. У соціальному житті особливою сферою, що спеціально культивує гармонію, є мистецтво.

В бутті соціуму можна також виділити відповідні три форми його буття. Адже буття соціуму теж будується на основному універсальному онтологічному принципі боротьби протилежностей. І характер буття соціуму, який виражається в соціальній взаємодії, набуває трьох форм (подібно до хаосу, порядку, гармонії). В соціумі ці три форми соціальної взаємодії виражаються в поняттях аномія, цивілізація, культура.

В соціумі характер соціальної взаємодії визначається не просто відносинами суб'єктів взаємодії, а їхніми відносинами, орієнтованими на визнання або невизнання соціально-правових норм. Зокрема,

аномія як хаос виникає тоді, коли заперечуються соціально-правові норми;

цивілізація як порядок — коли відбувається підпорядкування існуючим нормам і законам;

культура як гармонія — коли морально-правові цінності перетворюються у духовне надбання суспільства, направляють його у русло творчості.

Розглянемо більш детально всі перераховані буттєві форми соціуму.

Так, виявом соціального хаосу є аномія (від грец. - “а” — заперечення, “nomos” — закон, тобто аномія — беззаконня, заперечення норм), що суть соціальної модифікації хаосу й означає такий кризово-катастрофічний, історично-перехідний стан суспільних і особистісних структур, коли одні морально-правові приписи і норми уже не діють на них, а інші, які змінюють їх, ще не діють.

Соціальні форми, у яких виявляється аномія — це кризи, катастрофи, розгул злочинності, військові інциденти.

Розпад цілого, тобто шлях до хаосу, складає декілька етапів:

Етап соціальної кризи.

Етап соціального вибуху.

Соціальний хаос.

Першим з європейських учених, який почав спеціально розробляти проблему аномії, був французький соціолог кінця XIX ст. Еміль Дюркгейм:

На думку мислителя, аномія як протилежність стабільного соціального порядку виникає тоді, коли держава і суспільство послаблюють свій контроль над поведінкою індивідів. Це відбувається в епохи промислових, економічних і соціально-політичних криз. Зайнята власними проблемами, державна машина

на деякий час самоусувається від вирішення насущних соціокультурних, духовно-моральних проблем. У результаті в індивідів зникає почуття спільності і дух солідарності, поширюються егоїстичні умонастрої, пропадає належна повага до моральних і правових норм, погіршується стан звичаїв, зростає число самогубств і злочинів.

У ХХ ст. значний внесок у розробку концепту аномії вніс американський соціолог Р.Мертон, який приділив особливу увагу дисфункціональним станам суспільних систем, що виникають у результаті загострення соціальних протиріч.

Згідно Мертона, в умовах кризи і дисфункціональності суспільної системи зростає кількість індивідів, які для вирішення своїх життєвих завдань і досягнення наявних цілей схильні використовувати засоби, що ведуть до поставленої мети коротшим шляхом. Найчастіше це протиправні засоби.

Для С.Мертона невідповідність між цілями і засобами їх досягнення виступає однією із головних основ стану аномії. Існують наступні основні типи відношення між цілями і засобами в соціальній діяльності індивідів і груп:

законослухняна поведінка, що обирає позитивні цілі і настільки ж позитивно забарвлені засоби їхнього досягнення;

протиправна поведінка, коли вибір позитивних цілей супроводжується присвоюваною суб'єктами свободою у виборі засобів;

ритуальна поведінка, що передбачає зосередженість на засобах при повному забутті тих цілей, яким вони повинні служити;

ескапійська (втікаюча) поведінка, що передбачає негативне відношення і до соціально значимих цілей, і до засобів їхнього досягнення (характерна для алкоголіків, наркоманів, самогубців);

бунтарсько-революційна поведінка, що заперечує загальноприйняті, традиційні цілі і засоби, і замінює їх новими цілями і новими засобами.

Таким чином, для концепції Мертона характерна увага до тієї обставини, що ефективність цілеспрямованої діяльності у більшості випадків обумовлена здатністю суб'єктів до порушення морально-правових норм.

Наступною буттєвою формою соціуму є цивілізація, яка відповідає змісту порядку.

Цивілізація — це штучна, багатоцільова соціальна система, яка прагне перебувати в динамічному стані рівноваги, здатна до саморегуляції і самовдосконалення, робить постійні зусилля по блокуванню існуючих небезпек деструкції і хаосу.

Головна вимога цивілізації як складної системи до власних підсистем — це підкорятися існуючим нормам і законам, відповідати заданим зразкам.

Цивілізаційній системі необхідне регулярне, ритмічно-педантичне відтворення наявного порядку для того, щоб успішно виконувати свою репродуктивну функцію.

З цією метою створюється ряд соціальних інститутів, які не допускають безладдя, підтримують соціальний порядок — система державної влади, правові інститути, політичні організації. На це ж спрямована діяльність традиційних виховно-регулятивних засобів — звичаїв, традицій, моральних норм, а також засобів сугестивного (навіювального) психолого-педагогічного впливу старших поколінь на молодші.

Ще однією формою буття соціуму є культура.

За поняттями цивілізації і культури стоять два ряди різних реалій. За цивілізацією — порядок, необхідність, соціальність, держава, влада, право, дисципліна, справедливість. За культурою — гармонія, свобода, духовність, досконалість, ідеали, істина, краса, моральність.

Якщо цивілізація насамперед регулює, організовує, упорядковує соціальні відносини, то культура покликана гармонізувати їх.

Якщо цивілізація суто нормативна і її продуктивність відповідає наявним умовам і обставинам, то культура наднормативна, тобто орієнтована не тільки на норми, а й на ідеали.

Таким чином, характер буття соціуму визначається як відносинами суб'єктів взаємодії, так і їхніми відносинами, орієнтованими на визнання або невизнання соціально-правових норм. Тому ставлення до буття права є рушійною силою соціального розвитку. І, відповідно, це визначає зміст буттєвої соціальної форми як аномії, культури чи цивілізації.

3. Право в системі нормативно-ціннісних основ буття.

Норми права не підвішені в повітрі. Їхня соціальна дієвість, здатність спонукати індивідів до законослухняної поведінки багато в чому обумовлені тим, що вони опираються на більш давні і фундаментальні нормативно-ціннісні основи, які склалися протягом всієї історії світової цивілізації.

З одного боку, закони формують право. З іншого — право є джерелом закону.

Однак, очевидно, що закони виникають разом з державою. Тобто, коли не було держав, то не було й законів. Значить, не було й права?

Однак, право було, але воно формувалося з інших джерел. До появи держави існували неписані закони, звичаї, наприклад, табу. З них і утворювалось право, яке й називається звичаєвим. З появою держави з'являються лише писані закони і на їх основі виникає нове, вже не звичаєве

право.

Динаміку розвитку права можна зобразити у вигляді структури, яка відображає весь багаторівневий нормативний комплекс, що формувався протягом всієї людської історії.

Весь цей складний, багаторівневий нормативний комплекс можна зобразити у вигляді “піраміди”.

Структура нормативної реальності

Кожен з елементів цієї структури являє собою свою особливу реальність, яка будується на власних законах. Проте кожен з них — це етап в становленні правової реальності, де заклалися передумови формування правової реальності. Розглянемо кожен з цих ступенів розвитку нормативної реальності.

Архаїчні “першонорми” (міфологічні табуальні).

В основі нормативної “піраміди” знаходяться найдавніші міфологічні

табуальні “першонорми”. Вони складають суть базових заборон на людоджерство, вбивство кровних родичів та інцест. Їх ціннісне і значеннєве обґрунтування подане в змісті різноманітних архаїчних міфів народів світу.

Слово “табу” має полінезійське походження і означає найбільш ранні вимоги-заборони. Їхні порушення у вигляді дій або слів передбачали найсуворіші покарання з боку богів або духів.

Заборони табуального характеру мали абсолютний і загальний характер і не припускали ніяких виключень. Вони не потребували мотивованого обґрунтування. А відсутність мотивованого обґрунтування компенсувалося апеляцією до традиції і авторитету предків. Основна ж мета табу полягала в самозбереженні роду.

Що ж до зазначених основних характеристик табу як певного нормативного регулятора людської поведінки, то зазначимо, що їх абсолютність і загальне визнання стало етапом в зародженні правосвідомості. Крім того, саме заборона як основне функціональне призначення табу, зближує його з правом як вищим ступенем розвитку нормативної реальності.

Ще однією первинною формою упорядкованості міжлюдських відносин був таліон (принцип відплатності “життя за життя, око за око, руку за руку, збиток з збитком...”).

На ранніх етапах розвитку людства таліон використовувався в якості регулятивного засобу у всіх архаїчних, доправових співтовариствах. Рання писемна релігійна, філософська, літературна традиція зберегла різні варіанти формул таліону (Гомер, Гесіод, Конфуцій, ізраїльські пророки — автори книг Старого завіту та ін.).

Що ж до характеристики правової реальності, то в певній мірі принцип відплатності знайшов тут місце у вигляді винесення відповідних покарань за вчинені злочини тощо.

Давні форми упорядкування суспільних відносин підпорядковувалися міфологічній свідомості. Що ж таке “міф”?

Міф виступає як універсалія, як тотальність, що охоплює все людське буття — психіку, моральність, ідеологію, політику, соціальну поведінку індивідів і мас і, зокрема, правову реальність. Тобто, міф має прямий зв'язок з правом.

Найбільший внесок у розробку проблеми взаємозв'язку міфу та права здійснив швейцарський дослідник Карл Юнг (учень З.Фрейда).

Для Юнга, як і його вчителя Фрейда, головним предметом вивчення було несвідоме (підсвідоме). Якщо З.Фрейда цікавили в підсвідомому такі його прояви, як сексуальність, неврози, сни, художні твори, то К.Юнга — колективні дії. З.Фрейда приваблював індивідуально-біографічний підхід, а К.Юнга —

колективно-родовий.

К.Юнга в несвідомому цікавило два рівні: індивідуальне несвідоме та колективне несвідоме.

Колективне несвідоме (за Юнгом) — це продукт психічної спадковості, історично-генетичної наступності поколінь. Це надособиста пам'ять роду, його колективна душа, що пов'язує сучасну людину з її далекими предками.

Колективне несвідоме нескінченно багате за своїм змістом, який лише частково зафіксований міфами, релігійними переказами, легендами, мистецтвом давніх і сучасних народів.

За Юнгом, колективне несвідоме ідентичне у всіх людей і утворює щось на зразок єдиної кореневої системи, що живить психіку, духовне життя, діяльність міфологічної, релігійної, моральної, художньої, метафізичної свідомості, творчі пошуки індивідів.

Елементи, з яких складається зміст колективного несвідомого, були названі К.Юнгом архетипами. Архетипи — це універсальні образи, що зайняли своє місце в людській психіці в глибоку давнину і перетворилися згодом у наскрізні мотиви світової культури.

К.Юнг порівнював колективне несвідоме з грибницею, а індивідуальну психіку і її архетипи з окремим грибом. Мислитель виділив три типи архетипів:

“Тінь” - генетично успадковане людиною від архаїчного минулого темне, докультурне, тваринне, заперечене індивідуальним “Я” і відсунуте у сферу несвідомого, де воно складається в “анти-Я”, “не-Я” або “тінь” як темного двійника “Я”. Це та частина людини, її психіки, яку неможливо усунути і яка постійно її супроводжує у всіх її діях.

“Аніма” має подвійний зміст. По-перше, це образ душі або глибинної, несвідомої мудрості. По-друге, це образ жінки в підсвідомості чоловіка.

“Анімус” - образ чоловіка в психіці жінки.

Якщо міф і право поставити один навпроти одного, то в них з'явиться можливість, дивлячись один в одного, пояснювати собі один одного. Правосвідомість зможе впізнавати в міфі свої дитячі задатки, а міфосвідомість буде прозрівати в праві риси своєї майбутньої змужнілості.

У правосвідомості живуть своїм цілком самостійним соціокультурним життям чимало фігур міфомислення.

По-перше, апеляція до абсолютного авторитету (у природному праві таким може виступати або Бог, або розум; у позитивному праві це завжди держава; для індивідуальної правосвідомості абсолютним авторитетом може бути законодавство, нормативні розпорядження існуючих- кодексів).

По-друге, це апеляція до Дива. (правосвідомість схильна пов'язувати

його з ідеєю вищої справедливості, із вірою в її рятівну силу тощо)

По-третє, це апеляція до таємниці. На перший погляд може здатися, що правовідносини досить прозорі для їхнього пізнання. Але ця прозорість ілюзорна. Насправді світ права можна порівняти з бездонним колодязем.

Релігійні норми.

Релігійні норми виявили здатність позбавляти індивідуальну свідомість від труднощів вибору в суперечливих ситуаціях з альтернативними можливостями, від спокус і спокушань порушити існуючі заборони.

Нормативна структура релігійної свідомості визначається змістом і ціннісною орієнтованістю складових її норм, які мають таку ознаки:

походять від вищого, абсолютного авторитету, яким є Бог;

мають характер безапеляційних вимог і заборон;

передбачають певний внутрішній стан душі, віру і співвідносну з нею таку ж певну зовнішню поведінку;

передбачають у віруючих “страх Божий” перед їхнім невиконанням і “суд Божий” у якості караючої санкції за їхнє порушення;

поширюється тільки на тих, хто сповідує дану віру.

Бог виступає творцем природного світу, стверджуючи природний порядок.

Відносно соціального порядку Бог виступає як законодавчий початок, від якого похідні усі норми людського буття.

Моральнісні норми.

Моральнісні норми вимагають ставитися до кожної людини як до родової істоти, пов'язаної природними вузами братерства з усім людським родом.

Природна моральність являє собою систему заборон і приписів, що стоять на сторожі таких універсальних цінностей буття, як життя, воля і гідність кожної людини, незалежно від її приналежності до якоїсь із спільностей або положення усередині системи соціальної ієрархії.

Норми моралі.

Норми позитивної моралі відрізняються такими властивостями:

поширюються переважно на членів даної соціальної спільноти;

вимагають, щоб суб'єкт погоджував свою поведінку зі стереотипами поведінки, прийнятими в тих спільнотах, членом яких він є;

вимагають, щоб соціальна активність суб'єктів відповідала функціям і положенню у внутрішньогрупових ієрархіях;

психологічним охоронцем на шляху до їхніх порушень виступає сором як страх засудження з боку соціального оточення..

Приписи позитивної моралі вимагають, щоб не було серйозних розбіжностей між тим, чого бажає індивід, і тим, що потрібно спільноті.

Позитивна мораль може служити основою як антагонального (відносно “своїх”), так і антагоністичного (відносно “чужих”) відношення. Німецький соціолог Макс Вебер в зв'язку з цим розділяв мораль на “внутрішню” і “зовнішню”, вважаючи, що перша передбачає поважне ставлення до “своїх”, забороняє робити їм зло, а друга дозволяє тому ж індивіду для досягнення своїх цілей відноситися до “чужих” як до ворогів.

Норми позитивної моралі завжди відносні.

Ідеологічні норми.

Ідеологія — це сукупність політичних ідей і уявлень, з яких складається самосвідомість такої соціальної спільноти, як держава.

Ідеї-норми, або ідеологеми, підкоряють собі офіційне і неофіційне життя, присутні в політиці і науці, моралі і праві, мистецтві і педагогіці.

У цивілізованих, демократичних державах ідеологеми не претендують на абсолютну владу над індивідуальною і суспільною свідомістю.

У державах з авторитарним режимом ідеологеми націлені на всеосяжність свого впливу, на тотальну всеохоплюваність розуму і насильницьке погашення всього особливого і нестандартного.

Норми права.

Правові норми є одним із найважливіших засобів по забезпеченню соціального порядку і по наданню суспільним відносинам цивілізованого характеру. Вони покликані оберігати індивідів, суспільство, державу від найбільш небезпечних видів зла, від сваволі і насильства.

Якщо в науці найвиразніше виражене інтелектуальне начало, у мистецтві — художнє, то в праві — вольове.

Однак право має і владний характер. При допомозі права вищі світські авторитети, і, в першу чергу, держава?, прагнуть підкорити своїй волі і тримати під постійним контролем найважливіші прояви суспільного життя.

Правові норми — це форми належного.

Норма права — це поняття, яке засвідчує нормативність права, тобто те, що право складається із норм.

Норма права — це доктринальна юридико-логічна конструкція (регулятивно-правова модель) яка являє собою систему, внутрішня структура

якої складається із трьох взаємопов'язаних регулятивно значимих компонентів (елементів):

- гіпотези (умови дії норми);
- диспозиції (зміст правил належної, необхідної соціальної поведінки);
- санкції (зміст заходів впливу, застосовуваних до суб'єктів, що не підкоряються вимогам даної норми).

4. Структура правової реальності: правові установи, правові відносини, правова свідомість.

Правова реальність являє собою систему, яка існує в рамках людського буття. Як будь-яка система вона складається з елементів, наділених індивідуальними функціями.

З точки зору елементного підходу правова реальність являє собою надбудовне явище, яке включає правові установи, правові відносини і правову свідомість.

Правові установи — це спеціально створені державою органи і організації, які регулюють правові відносини, які формують у громадян правову свідомість, забезпечують правопорядок, функціонування права, яке прийнято в державі. До них відносяться суди, прокуратура, виправно-трудова заклади, органи дізнання та ін. Дослідженням правових установ займається юридична дисципліна “Правоохоронні органи”.

Правові відносини — це всі соціальні взаємодії, які детерміновані правом. Вони охоплюють і матеріальне, і духовне життя суспільства. Наприклад, право через нормовану законами діяльність вплетене в економічні відносини — відносини виробництва, обміну, попиту і розподіл матеріальних благ, закріплення юридичних прав на власність та ін.

Люди, які займаються виробничою діяльністю, вступають один з одним не лише у виробничі, але і в правові відносини. Зокрема, в сфері власності вони зачіпають права володіння і не володіння. В цьому сенсі відносини власності стають правовими. Самі правові відносини активно впливають на економічні відносини, гальмують чи прискорюють їх розвиток.

Правові відносини тісно пов'язані з політикою (політичними відносинами), мораллю (моральними відносинами).

Невідповідність правових відносин змінним економічним, екологічним, демографічним та іншим матеріальним умовам породжує конфліктні ситуації, веде до загострення соціальних протиріч. Будучи залежними від економічних відносин і покликані захищати їх, правові відносини не завжди встигають за змінами матеріального життя. Це відбувається перш за все, тому, що правові відносини виражають інтереси не

всього суспільства, а певних груп (класів, кланів, конфесій, владної еліти), які зацікавлені в збереженні задовольняючого їх статус-кво. В силу цього правові відносини стають суб'єктивізованими, а правова діяльність організується таким чином, щоб захистити владні і економічні інтереси правлячої групи.

Таким чином, правові відносини формуються в процесі діяльності індивідів, соціальних груп, яка регламентується правовими нормами. Такі відносини є об'єктно-суб'єктивними, так як залежать від об'єктивних умов і від суб'єктивного права.

Правосвідомість

Як форми належного, правові норми перебувають у сферах суспільної й індивідуальної правосвідомості.

Розрізняють:

Повсякденна правосвідомість — це уявлення широких мас про принципи звичаєвого права, про владні функції держави, юридичні закони, систему судочинства і наявну в їхньому змісті і діяльності міру справедливості.

Офіційна правосвідомість складається із сукупності всіх нормативно-юридичних розпоряджень, що походять від верховної влади і вимагають від громадян певних форм соціальної поведінки.

Теоретична правосвідомість — це сукупність функціонуючих у суспільстві юридичних, філософських, соціологічних, етичних і політико-ідеологічних доктрин, створюваних вченими-теоретиками й ідеологами для раціонального обґрунтування існуючих правових вимог.

На рівні суспільної, насамперед теоретичної, правосвідомості здавна існують два напрями — природно-правовий і позитивно-правовий.

В структурному відношенні правосвідомість розглядають з двох позицій:

глибини і точності відображення правового буття;
носія правового буття.

По глибині і точності відображення правового буття правова свідомість існує на двох рівнях: теоретичному і буденному.

Теоретичний рівень — це система наукових знань про право (наука) і правова ідеологія.

Правова наука (юридична наука) вивчає право як особливу систему соціальних норм і різні аспекти правозастосовчої діяльності. Вона забезпечує науковість процесу формування правової свідомості і самої правової свідомості як відображення правової реальності, яка спирається на знання об'єктивних

закономірностей суспільного розвитку.

Правова ідеологія — це система правових ідей, теорій, поглядів, норм, які регулюють поведінку людей в суспільстві, а також система оцінок цих норм громадянами конкретної держави.

В будь-якому суспільстві правова ідеологія виступає захисницею інтересів (перш за все, економічних і політичних) певних соціальних груп — правлячої еліти, класу, етносу, релігійних концесій. Тому в конкретному суспільстві завжди присутні різні правові ідеології, наприклад, ідеологія влади і ідеологія знедолених

Буденний рівень — це відображення правової реальності у вигляді емпіричних знань, а також правова психологія.

Емпіричні правові знання — це знання, отримані соціальним суб'єктом на основі власного соціально-правового життєвого досвіду. Такі, наприклад, знання про віддяка за скоєний вчинок.

Правова психологія — це сукупність правових відчуттів, емоцій, настроїв, переживань, обрядів, звичаїв, навичок і звичок, в яких відображається життєвий світ людини, її повсякдення правова реальність. На відміну від ідеології, в правовій психології менше групового, політичного інтересу, але більше дійсно людського. Формуючись стихійно, в основному досвідним шляхом, вона більш консервативна, ніж ідеологія, і менш чутлива до змін у зв'язку з приходом до влади нових правителів.

Правова ідеологія і правова психологія тісно пов'язані і здійснюють вплив одна на одну.

По носію правового буття можна виділити суспільну (групову) і індивідуальну правову свідомість.

Суспільна (групову) правова свідомість — це свідомість суспільства (групи).

Індивідуальна правова свідомість — свідомість окремого індивіда.

Індивідуальна правова свідомість суб'єктивна, і іншим для індивіда бути не може, а суспільства — виступає по відношенню до нього суб'єктивною в тому сенсі, що існує незалежно від його волі і бажання: народжуючись, він застає вже прийняті правові норми, звички, а не створює їх заново. В суспільній і індивідуальній свідомості можуть бути різні ціннісні правові орієнтації: що приймається суспільством, не завжди може так само оцінюватися індивідом. Зі всіх форм суспільної свідомості до правосвідомості найбільш близькі моральна і політична.

Як форми належного, правові норми перебувають у сферах суспільної й індивідуальної правосвідомості.

Розрізняють:

Повсякденна правосвідомість — це уявлення широких мас про принципи звичаєвого права, про владні функції держави, юридичні закони, систему судочинства і наявну в їхньому змісті і діяльності міру справедливості.

Офіційна правосвідомість складається із сукупності всіх нормативно-юридичних розпоряджень, що походять від верховної влади і вимагають від громадян певних форм соціальної поведінки.

Теоретична правосвідомість — це сукупність функціонуючих у суспільстві юридичних, філософських, соціологічних, етичних і політико-ідеологічних доктрин, створюваних вченими-теоретиками й ідеологами для раціонального обґрунтування існуючих правових вимог.

На рівні суспільної, насамперед, теоретичної, правосвідомості здавна існують два напрями — природно-правовий і позитивно-правовий.

Функції правосвідомості.

Онтологічна функція правової свідомості проявляється в тому, що правосвідомість є сама буття людини і людства, що вона існувала до і незалежно від конкретної людини в якості певних правил, які створюються умови її співіснування з іншими.

Гносеологічна функція правосвідомості проявляється в тому, що через пізнання правових ідей, теорій, законів, норм формується правове знання як фундаментальна передумова правової поведінки.

Аксіологічна функція правосвідомості допомагає оцінювати правові явища, зміст юридичних законів і норм, стан законності і правопорядку в суспільстві, правову культуру індивіда.

Регулятивна функція правосвідомості. В повсякденній реальності люди керуються тими правами, нормами, виконують ті обов'язки, які не лише існують “на папері”, але і закріплені суспільною свідомістю. Завдяки таким нормам відбувається погодження дій членів суспільства, регулювання поведінки індивідів і соціумів, суспільних інститутів — всіх суб'єктів правовідносин.

Таким чином, правова реальність як взаємодія повсякденної реальності і системного світу — складне утворення із своєю структурою: правовими відносинами, правовими установами і правовою свідомістю. Кожен з цих елементів виконує певні функції. Тому правова реальність — це життєвий правовий світ людини, який, з одного боку — об'єктивний, а з іншого — формується самою людиною.

5. Природне і позитивне право як основні елементи правової реальності.

Онтологія права — це вчення про сутність і поняття права в його розрізненні із законом. Буття права, його об'єктивна природа і власна сутність

представлені у принципі формальної рівності, свободи і справедливості в суспільному житті людей.

Позитивне право — це реальне емпіричне явище, яке являє собою велику кількість різних офіційних документів (законів, указів, постанов, наказів, судових прецедентів тощо), в яких містяться різного роду загальнообов'язкові положення (установки, вимоги, заборони, вказівки, констатації, визначення, характеристики, оцінки, накази, заохочення тощо).

Ці положення текстуально виражаються у вигляді статей, параграфів, пунктів, частин, розділів тощо чи іншого офіційного документу загального характеру (закону, указу, постанови тощо) чи у вигляді конкретного судового рішення (в системі прецедентного права) тощо.

ПРИРОДНЕ ПРАВО

Суперечки про природне право між філософами права існували протягом багатьох століть. Ще й зараз нема однастайності у вирішенні природи цього феномену.

Природне право – це ті права, які належать людині від народження, вони є абсолютними, і ніхто нікого не повинен позбавляти цих прав. Вони не повинні бути відчуженими від людини.

Чи від людини залежать природні права?

Кожна людина народжується з правом на життя. Проте буває так, що людина народилася з успадкованою хворобою та й вмирає. Чи не означає це, що людина народилась без права на життя? Хто ж позбавив її цього права?

Тут може бути багато причин. Може, винна мати, яка не дотримувалась певних правил під час вагітності. Може, винні предки, які мали певні фізичні вади. Може, лікар при пологах зробив помилку.

Значить природне право це таке, яке існує у світі незалежно від людини.

Які ж є природні права?

- Право на життя, свобода совісті, право користуватися вказівками власного розуму, право на приватну власність, право на особисту недоторканність, право мати сім'ю.

- Право вибору, право дихати, нюхати, відчувати смак, право на народження, на секс. Взагалі, будь яке право на здійснення фізіологічних потреб, на вільний розвиток особистості, право на житло, на достойний рівень життя, на рівність, на повагу, на свободу, на честь, гідність, на почуття, на думки, переконання, право на віросповідання.

- Право формувати групи за інтересами. Право жити в гурті людей. Право на презумпцію невинуватості, на таємницю листування, свободу пересування, світогляду.

- Право на самозахист, виживання, помсту, відвагу, на нормальний побут, відпочинок, оселю. Право не підкорятись комусь, бути незалежним. Право на здоров'я. Це те, що надано людині від природи з її народженням.
- Право на кохання, дружбу, на рівність усіх перед законом.

Але не всі права є природними. Коли людина усвідомлює потребу у чомусь, і робить сама щось, щоб цю потребу задовольнити, то це вже не природне право, бо воно залежить від людини. Наприклад, право на житло.

У природі жител не було, людина сама його придумала. Колись людина ховалась від негоди у печерах. Це було природно, і вона використовувала те, що існувало незалежно від неї. А от, коли вона зробила певну будівлю, в якій від негоди можна сховатись не гірше, ніж у печері, то вона вже відступила від природи. І, якщо раніше право сховатись від негоди у печері було природним, бо печера нікому не належала, то сховатись від негоди у будівлі, влаштованій певною особою або групою осіб, вже мали право не всі, а тільки ті, хто приймав участь у її будівництві. Вона ставала власністю окремих осіб. І право на це житло вже було не природним.

Право є лише там, де присутня розумова дія.

На початку історії людства існував звичай і, отже, звичаєве право. Згодом, згідно історичній закономірності виникли держави. Разом з державами оформилися закони, які опиралися на звичаї. Так зародилося позитивне право, яке, знайшовши спільний знаменник зі звичаєвим, поступово стало витискати його з вжитку.

Позитивне право існує як узагальнення звичаєвого, до чого ще додаються певні елементи, винайдені штучно керівниками суспільства.

Поступово стосунки між людьми у світі ставали все тіснішими і ширшими. Тому позитивне право, принаймні певні його риси чи елементи, універсалізувалися. Особливо те, яке базувалось на схожих звичаях. На основі існуючих і відомих певним особам звичаїв та законів різних спільнот на кожному етапі розвитку суспільства став вимальовуватися певний ідеал права, як узагальнююча абстракція.

Таким чином, існують конкретне право у вигляді звичаїв і законів певних людських спільнот і абстрактне право, як ідеал права, до якого повинні прямувати усі закони. Причому, цей ідеал з плином часу змінюється. Наприклад, зараз за ідеал виступає “Декларація прав людини”, яка прийнята у 1948 році Організацією Об'єднаних Націй.

Закон може бути більш наближеним до ідеалу (правовий закон) і менш наближений або зовсім таким, що суперечить ідеалу (неправовий закон).

Ідеал права не існує незалежно від суб'єкта, він є результатом розумової

дії людини, яка аналізує і синтезує конкретне право, створює цю абстракцію.

Ідеал права відповідає умовам рівності, свободи і справедливості. Але всі ці чинники у різні часи розуміли по-різному. Тому, те, що вважалось справедливим у Давньому Вавилоні, не є справедливим для нас. Ідеал права на кожному відрізку часу свій, він змінюється.

Наприклад, якщо принцип “не убий” спочатку був покликаний необхідністю збереження своєї спільноти, то за її межами він не діяв. Таким чином, у тогочасному світі існувало загальне правило, не вбивати члена своєї спільноти для її самозбереження. Той, хто це робив, ніс суворе покарання. Поступово спільноти розростаються і цей принцип починає діяти в межах цих великих спільнот (наприклад, держав). І, нарешті, людство дійшло усвідомлення своєї єдності, і тому принцип “не убий” поширився на все людство. Вбивати будь-де і будь-яку людину стало вважатися злочином.

Отже, збереження людства і життя кожної людини окремо є всесвітньою закономірністю, яку люди усвідомили лише на певному етапі розвитку суспільства. Хоча, усвідомивши це, вони все ж таки продовжують винищувати один одного і весь час знаходять все більш досконалі методи для здійснення цього. Так що, може, саме в цьому й полягає їх природне право.

Замислимося, право на життя є природним. Проблема в тому, що в дійсності бувають випадки, коли і право позбавити іншого життя задля власного виживання теж природне! Канібалізм під час голодомору був природним наслідком голоду. Людина, маючи природне право на життя, має право позбавити життя іншого, якщо це збереже його власне життя.

Однак таке право людською спільнотою не визнається, і набагато більше прикладів, коли люди помирали від голоду, але не позбавляли життя іншої особи. І це дійсно так. Але тут вступає в силу свідомість людини, яка за рахунок соціального виховання свідомо не робить цього, стримуючи в собі інстинкт самозбереження, який в ній закладений від природи. Приведемо приклад, коли соціальні чинники витискують природні, фізіологічні. То ж людина щоб забезпечити своє природне право на життя повинна робити все, що може сприяти цьому. А вона цього не робить. І це вже відступає від природного.

І, нарешті, якщо право існує об’єктивно, тобто незалежно від людини, то воно ніби повинно існувати у всіх живих істот. А воно ж є тільки серед людей. Тобто там, де присутня свідомість. Якщо б зараз всі люди з’їхали з глузду, тобто, якби вони втратили звичайну, притаманну нормальній людині свідомість, чи існувало б в такому випадку право? Кожен робив би те, що йому

заманеться, бо всі встановлені свідомо людьми правила поведінки зникли би. Чи існувало б тоді те, що ви називаєте природним правом? Тоді б наступив хаос, панування несвідомих дій. Та, навіть, якщо допустити, що усі люди не збожеволіли, а лише були б позбавлені свідомості, то почали би панувати природні інстинкти, як серед усіх тварин, крім людей. Бо людська свідомість здатна придушувати природні інстинкти. І право якраз і є тим механізмом, який це робить.

Отже природного права не існує, бо це не право. Право існує лише там, де є розумова діяльність. Тобто право – це витвір розуму.

З іншого боку, якщо право є витвором розуму, і є якийсь всесвітній розум, який існує незалежно від людей, розум яких є приблизною копією цього розуму, то чому не можна вважати, що право існує у природі, як витвір саме цього розуму? Таким чином, вся попередня логічна побудова зовсім не суперечить існуванню природного права. Природне право все-таки існує, і незалежно від нас! Тому воно нами сприймається, як аксіома. Просто його людина усвідомлює, а тварина – ні.

Значить, є природне право і юридичне. Перше ми пізнаємо, а друге створюємо.

Отже, природне право існує незалежно від людей у всі часи, люди лише пізнають його; це пізнання спочатку фіксується звичаями, які виконують функції законів; з розвитком історії людства пізнання природного права шириться і виникають закони, які вже не є звичаями; та звичаї залишаються у суспільстві, але більшість з них вже втрачає функції законів і за їх порушення нема правових санкцій, лише моральні. Звичай не завжди обов'язковий для виконання.

Таким чином, коло замкнулось. Як можна перефразувати вислів відомого персонажу з кінофільму “Карнавальна ніч”: є природне право чи його нема, це науці поки що невідомо. Воно і є, і його начебто нема.

Якщо відкинути Бога або будь-якого Творця всесвіту, то його нема, бо це свідоме творіння людини. Отже право - суб'єктивна категорія.

А, якщо мати на увазі існування будь якої трансцендентної сили, яка творить розумний світ, то природне право таки існує, як категорія об'єктивна, а людина завдяки своїй свідомості і розуму може його пізнавати і використовувати у соціальному житті.

По суті тут ми торкаємось питання онтології права, його буття.

Давній грецький філософ Парменід казав: “Сказати буття – те ж саме, що сказати – думка. А сказати думку, значить висловити буття”. Отже, буттям можна вважати частину об'єктивної реальності, яка охоплюється свідомістю.

Це сутність, яка являється.

Сутність права полягає у головному принципі: формальній рівності, відповідальній свободі і відносній справедливості. Отже буття права – це охоплення свідомістю сутності права.